

Les fonts bíbliques al *De venenis* atribuït a Arnau de Vilanova

Mònica Carnicé Silvestre
(Universitat Autònoma de Barcelona)

1. Introducció¹

El *De venenis*, tradicionalment atribuït a Arnau de Vilanova, és un tractat que recull un gran nombre de dades sobre la pràctica mèdica i especialment toxicològica de principis del s. XIV, encara que no podem afirmar amb certesa la seva datació atès que tampoc en sabem la seva autoria vertadera.² En tot cas, és evident que Pedro Cellerario té un paper rellevant, el qual probablement va compondre l'obra a partir d'una combinació de textos provinents d'Arnau deixats inacabats després de la seva mort. Per tant, el més segur és que aquests texts o notes fossin escrits en els últims anys de la seva vida i després recopilats pel seu deixeble.

A més, no presenta una estructura gaire clara sinó que es tracta més aviat d'una compilació desordenada de continguts diversos. Podem establir, però, una divisió de quatre parts, en les quals la tercera és probable que sigui autèntica d'Arnau tenint en compte les seves característiques d'estil i el contingut. La resta de seccions segurament corresponen a apunts d'Arnau editats per Pedro Cellerario, el seu deixeble.

D'una banda, en aquest tractat l'estudi de les substàncies tòxiques juga un paper important, especialment a partir dels tres regnes: l'animal, el vegetal i el mineral. De l'altra, la presència de fonts primàries consultades per l'autor és molt elevada i significativa. L'autor buscava donar autoritat al seu text a partir de citacions tan d'autors clàssics, com medievals llatins i àrabs, molt freqüents en tota l'obra. L'obra no és gaire extensa però destaca el fet que en un passatge relativament breu del tractat es concentren un bon nombre de fonts bíbliques que aquí s'estudien. Se n'identifiquen fins a més de deu, que pertanyen totes a destacats capítols de l'Antic Testament.

En aquest sentit, no podem oblidar la importància de la religió a l'edat mitjana, que servia per justificar i donar autoritat a qualsevol acte intel·lectual que es dugués a terme. Mensa (271), en un estudi sobre la polèmica escatològica del nostre metge explica que, "la Bíblia és la gran (i única) autoritat. La majoria dels temes debatuts en la polèmica són fonamentats per Arnau de Vilanova a partir de la Sagrada Escripura." D'aquesta manera, els metges suplicaven el consentiment de la divinitat tant per escriure tractats mèdics i toxicològics com per exercir la pràctica mèdica.

L'objectiu central d'aquesta recerca ha estat la identificació i buidatge de les referències bíbliques presents en el *De venenis*. Aquesta selecció ha servit de base per a un estudi comparatiu que pretén determinar com l'exegesi bíblica modela i legitima el discurs científic de l'obra. La importància de les fonts bíbliques en aquest text no és ornamental sinó que busca fonamentar la seva autoritat per explicar l'origen ontològic del mal. El metge eleva el discurs mèdic en associar-lo a la religió i demostra que la medicina no li és aliena. L'autor recorre a extractes bíblics per subratllar que, si bé Déu permet l'existència de substàncies nocives, també ha disposat a la natura els remeis necessaris per afrontar-les. Sobre això, Ziegler (240-241) subratlla:

---

¹ Aquesta recerca ha estat possible gràcies a un contracte predoctoral FPI finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades i associat al projecte *Arnau de Vilanova, entre medicina i religió: manuscrits, edicions i bases de dades* (PID2023-146830NB-I00/AEI/10.13039/501100011033), l'IP del qual és el Dr. Jaume Mensa. El director de la meua tesi és el Dr. Sebastià Giralt.

² Sobre aquestes qüestions, pot consultar-se McVaugh (1995 i 2017) i Paniagua (1995).

Does Arnau adopt in any form the ‘clerical approach’ to disease? His definition of disease precludes any direct supernatural causes. Except for one formulaic description at the beginning of *De venenis*, in which God affectionately sends diseases as part of his salvatory scheme, nowhere in his medical treatises does Arnau accept that disease is a corrective benefit imposed by God on the human being, possibly as a result of his sins. For Arnau, physical affliction (*morbis vel lapsus*) is one of the ‘things against nature’ (*res contra naturam*) and must be treated as such. In calling the physician servant (*minister*) or partner of nature (*socius nature*), Arnau allocates to nature a major role in determining the order of the physical and the spiritual aspects of the universe. The physician may have the power to present natural phenomena as if they were miracles, but practical investigation (*investigatio realis*) is the key to finding the correct pattern of practice (*recta forma operandi*) in any medical condition and to acquiring concrete, manifest, and certain knowledge.

2. Fonts bíbliques

L’exposició d’aquestes referències s’ha estructurat seguint estrictament l’ordre d’aparició en el *De venenis*, amb l’objectiu de respectar la seqüència de l’obra. Resulta significatiu observar que totes les citacions bíbliques es concentren en la tercera part del tractat, presentant-se de manera gairebé consecutiva. Aquesta singularitat estructural suggereix diverses hipòtesis. D’una banda, invita a pensar que l’autor tenia la voluntat deliberada de concentrar l’autoritat o coneixement teològics en un bloc específic, utilitzant aquest espai com una demostració del seu saber religiós. O, d’altra banda, aquest fet respon a una estratègia compositiva on l’autor aglutina el seu corpus d’autoritats bíbliques en aquest punt del text perquè busca un canvi d’enfocament de la seva obra. Aquesta asimetria en la distribució de les cites ens convida a reflexionar sobre si ens trobem davant d’una tria conscient per reforçar un argument concret o davant d’una estructura de compilació prèvia inserida de forma concentrada en el cos del tractat.

Per un altre costat, resulta particularment destacable la precisió en la citació que presenta el *De venenis* en relació amb les fonts bíbliques. En altres paraules, a diferència d’altres tractats o autors citats dins l’obra on les referències són aproximades o presenten algunes divergències, en la Bíblia les citacions corresponen exactament als textos originals.

2.1. Les serps, els animals més astuts

Gènesi 3,1

Sed et serpens erat callidior cunctis animantibus terrae quae fecerat Dominus Deus.

De venenis f. 92va

qui tertio *Genesis* asseruntur [serpentes] calidiores, alias sapientiores, cunctis animantibus.³

El primer exemple pertany al Gènesi, el llibre inaugural del Pentateuc i de l’Antic Testament. Dins d’aquesta cosmogonia, el llibre del Gènesi no només narra l’origen de l’univers sinó que estableix les bases de la creació de l’home, la seva caiguda i l’origen del mal. En aquest context, el tercer capítol és crucial dins l’obra, ja que es presenten el pecat i les seves conseqüències. L’element cabdal d’aquesta secció és la figura de la serp, que està carregada de simbolisme. Els antecedents bíblics del text corresponen a la creació, primer de l’home i després de la dona per part de Déu. A continuació, apareix una serp, la qual planteja un seguit de preguntes que acaben desconcertant i enganyant la

³ Versió editada de: “qui tertio Genesis asseruntur callidiorum alias sapientioris cunctis animantibus.”

dona. Aleshores, Déu s'interposa per tal de castigar primer la serp, per haver causat tal efecte; després la dona i finalment l'home.

El simbolisme de la serp és molt extens en tota la Bíblia i també el referent central ja que juga un paper distingit en l'obra teològica i també en les citacions bíbliques del tractat mèdic. Així, la serp és un animal verinos que s'identifica amb la malícia i que serà present en molts dels passatges seleccionats.

Al marge de les relacions de la serp entre la Bíblia i el *De venenis*,⁴ en aquesta obra es dedica un capítol molt complet a aquest animal, on s'identifiquen els diversos gèneres i morfologies dels rèptils ofidis. A més, s'integra l'autoritat d'Isidor de Sevilla⁵ per reforçar la idea de perillositat d'aquests animals. Per la seva banda, al *De venenis* l'autor presenta la serp no només com l'animal més temerari sinó també el més astut i savi d'entre tots ells.

2.2. Els ous de les serps verinoses

Isaïes 59,5

Ova aspidum ruperunt, et telas araneae texuerunt. Qui comederit de ovis eorum, morietur; et quod confotum est, erumpet in regulum.

De venenis f. 92vb

Itidem [basiliscus] serpentes et aves etiam remote volantes ac omne quod vivit irremediabiliter, etiam plantas super quas serpit; ac se ipsum inspiciendo in speculo, quem mustella prius rutha comesta, interficiat illesa. Ipse etiam postquam pervenit ad aquam, efficit bibentes hydropicos ac lymphaticos. Ova etiam ipsius necant, ut dicitur in *Ysaia*.

El segon passatge correspon al llibre d'Isaïes, considerat aquest el més gran dels Profetes hebreus de l'Antic Testament, el qual va rebre la seva vocació al Temple de Jerusalem i va servir com a conseller reial. El seu llibre està dividit en tres parts que conformen un total de seixanta-sis capítols. En la tercera, coneguda com Trito-Isaïes i centrada en la reconstrucció de Jerusalem i el Temple, Isaïes s'adreça al poble d'Israel per reflexionar al voltant dels camins de la injustícia a partir de la imatge d'uns ous de serps verinoses.

Al *De venenis* el text descriu un animal de gran poder i influència, el basilisc, un rèptil mitològic al qual la llegenda atribueix una forma semblant a la d'una serp. Primerament, el basilisc actua per aire, ja que els ocells cauen volant des de lluny; en segon, les plantes s'assequen quan s'hi arrossega, és a dir, per via terrestre; en tercer, a partir de l'aigua, que esdevé verinosa i provoca malalties. Fins i tot pot matar-se a ell mateix quan s'observa en el reflex d'un mirall. Ara bé, només la mostela, un animal molt petit, podia matar-lo a causa de la seva pudor en haver ingerit ruda.⁶ Aquest fet demostra la justícia de la natura,

⁴ Prenem de referència el manuscrit Múnic, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 7576 (87ra-96vb). Les correccions que estem elaborant per a l'edició crítica apareixeran al cos del text. En cas que es produeixin canvis, la versió original manuscrita s'afegirà com a nota al peu.

⁵ *De venenis* (f. 92va): "Isidorus: serpentum tot sunt venena quot sunt eorum genera", mentre que a Isid. *Etim.* XII 4, 3: "Quorum tot venena quot genera, tot pernicies quot species, tot dolores quot colores habentur." Més endavant, Isid. *Etim.* XII 4, 43: "Unde et legitur in Genesi 3,1: "serpens autem erat sapientior omnibus pecoribus terrae."

⁶ Cf. Plini el Vell, *Hist. Nat.* 33, 78-79: "Eadem et basilisci serpentis est vis. Cyrenaica hunc generat provincia, duodecim non amplius digitorum magnitudine, candida in capite macula ut quodam diademate insignem. sibilio omnes fugat serpentes nec flexu multiplici, ut reliquae, corpus inpellit, sed celsus et erectus in medio incedens. necat frutices, non contactos modo, verum et adflatos, exurit herbas, rumpit

on cap ésser és superior i res no ha d'existir sense el seu igual, d'aquesta manera, la batalla de la natura queda igualada.

La citació d'Isaïes és necessària per demostrar l'autoritat i contempla una denúncia de la injustícia i de la corrupció. Metafòricament s'interpreta que l'animal, fins i tot abans de néixer, quan encara és a l'ou, aparentment és fràgil i inofensiu, això no obstant, presenta qualitats malignes i, per tant, pot representar l'origen del mal. El profeta ens adverteix de la naturalesa oculta dels animals, que és extrapolable a les persones i als actes injustos per miserables que semblin. Aquests ous no poden sobreviure perquè el resultat serà fatal i inevitable. Menjar-se'ls implica acceptar i formar part d'aquesta corrupció. L'ànima d'aquell qui ho faci, quedarà enverinada i finalment li destruirà el cos. En definitiva, el basilisc ja era temut des de l'ou, perquè era igualment maligne: qui en menjava, podia morir.

2.3. La serp *cerastes* i la tribu de Dan

Gènesi 49,17

Fiat Dan coluber in via, cerastes in semita, mordens unguam equi, ut cadat ascensor eius retro.

De venenis f. 92vb

Cerastes, id est, cornutus ut aries, ut in Africa longitudinis ab uno cubitu usque ad quinque. Asseritur super penultimum *Genesis*: quod etiam mordendo unguam equi interficit itidem equitem.

En el següent text, el protagonisme de la serp continua però es desplaça l'atenció des de la figura genèrica cap a una espècie amb atributs físics i bèl·lics: la cerasta o serp banyuda.

Aquest extracte forma part de la cèlebre “Benedicció de Jacob”, on el patriarca, abans de morir, profetitza el futur de les dotze tribus d'Israel que simbolitza la benedicció dels seus dotze fills. Dan és el jutge del seu poble i Jacob utilitza la metàfora de la serp per donar una lliçó. Aquest animal, que actua mitjançant la seva astúcia, no ataca mossegant frontalment sinó pel camí *in via*, i per la vorera *in semita*. L'acció de mossegar el taló⁷ del cavall és una imatge metafòrica i militar, en què un animal petit és capaç de fer-ne caure un de gran fins i tot amb el seu cavaller, on es demostra que cal tenir més astúcia que força.⁸ Aquesta jerarquia de poder connecta directament amb el primer exemple del Gènesi, analitzat anteriorment, on la *calliditas* (astúcia) s'imposa a la força bruta. La serp es manté oculta en el camí i ataca el punt més vulnerable del cavall.

Tanmateix, a l'obra atribuïda a Arnau el passatge pren una altra perspectiva, on es deixa enrere el component metafòric i es realitza una descripció de l'animal i després es demostra l'efectivitat de la mossegada, que mata igualment el cavaller. La letalitat del verí és tan potent que és capaç de transmetre's des de la peül·la del cavall fins a l'home que el munta, que arriba a provocar-li la mort. La cerastes és un gènere de serp que inclou quatre espècies verinoses d'escurçons, també anomenades banyudes perquè tenen dues banyes damunt dels ulls. Al text, primerament es descriu l'animal⁹ i després s'afegeix la citació bíblica, gairebé idèntica.

---

saxa: talis vis malo est. creditum quondam ex equo occisum hasta et per eam subeunte vi non equitem modo, sed equum quoque absumptum. atque huic tali monstro — saepe enim enectum concupivere reges videre — mustellarum virus exitio est: adeo naturae nihil placuit esse sine pare. inferciunt has cavernis facile cognitis soli tabe. necant illae simul odore moriunturque, et naturae pugna conficitur.”

⁷ Altres versions accepten *calcanea*. És per això que traduïm “taló” en lloc de “peülles”.

⁸ El passatge ha estat identificat en una nota anterior (Plini el Vell, *Hist. Nat.* 33, 78-79).

⁹ Cf. Isid. *Etim.* XII 4, 18: “Cerastes serpens dictus, eo quod in capite cornua habeat similia arietum.”

2.4. La serp *dipsas*

Deuteronomi 8,15

[...] et ductor tuus fuit in solitudine magna atque terribili, in qua erat serpens flatu adurens, et scorpio, ac dipsas, et nullae omnino aquae qui eduxit rivos de petra durissima.

De venenis f. 93ra

Dipsas, id est, situla, ut Libie aspis, surdus; eo quod siti moritur antequam doleat, vel potu vini antequam ipsa fuerit mortua, vel esu eiusdem perimat siti validissima; adeo ut antea crepent quod desinant bibere, ut asseritur super VIII *Deuteronomii* [...]

El Deuteronomi és el cinquè i últim llibre del Pentateuc. En aquest es presenta un seguit de discursos de comiat de Moisès als israelites abans d'entrar a la Terra Promesa tot recordant els perills superats durant l'Èxode.

El testimoni bíblic centra l'atenció en l'espai físic, el desert, que es descriu com a gran i terrible, i en tres perills: la serp que crema amb l'alè (*serpens flatu adurens*), l'escorpi (*scorpio*) i la serp *dipsas*.¹⁰ Sobre la primera de les serps, Morta (295) tracta d'identificar de quin tipus de serp real es tracta. Per a això, basant-se en la traducció de Sant Jeroni, que aquesta alhora havia pres la versió de Símmac, plena de comentaris rabínics, conclou que es va traduir incorrectament el text hebreu. Tanmateix, segons Sant Jeroni, hi havia sentit darrere aquella teoria i aquest tipus de serp tenia realment el poder de cremar tot allò que es trobava al seu voltant. És destacable el fet que aquesta serp sigui coneguda a través d'una descripció mentre que per a l'altra (*dipsas*) s'hagi trobat un nom específic.

L'estudi de la primera serp ha interessat a erudits protestants, jesuïtes, teòlegs, comentaristes bíblics, entre altres, especialment dels s. XVI-XVIII, que van arribar a la conclusió que entre la ingent quantitat d'espècies de serps possibles descrites en diferents tractats i enciclopèdies, hi havia dues possibilitats: la *presteria* i el *basiliscus*, les descripcions dels quals estaven vinculades a aquesta qualitat: *flatu adurens*. Pel que fa al segon animal, l'escorpi és un animal molt estudiat i de qui en coneixem amb certesa les seves virtuts. Ara bé, la serp *dipsas* planteja un seguit de qüestions i dubtes. Per començar, cal mencionar que aquesta serp està identificada per primer cop a la *Theriaka* de Nicandre de Colofó (vv. 334-342). En aquest extracte se la descriu físicament i també les seves qualitats per a matar.¹¹

Ναὶ μὴν διψάδος εἶδος ὁμώσεται αἰὲν ἐχίδνη
 παυροτέρη, θανάτου δὲ θοώτερος ἴζεται αἴσα (335)
 οἷσιν ἐνισκίμψη βλοσυρὸν δάκος· ἦτοι ἀραιή
 αἰὲν ὑποζοφέσσα μελαίνεται ἄκροθεν οὐρή·
 δάχματι δ' ἐμφλέγεται κραδίη πρόπαν, ἀμφὶ δὲ καύσῳ
 χεῖλε' ὑπ' ἀζαλέης ἀναίνεται ἄβροχα δίψης·
 αὐτὰρ ὄγ', ἥντε ταῦρος ὑπὲρ ποταμοῖο νενευκῶς, (340)
 χανδὸν ἀμέτρητον δέχεται ποτὸν εἰσόκε νηδύς
 ὀμφαλὸν †ἐξζέρρηξε† χέη δ' ὑπεραχθεά φόρτον.

¹⁰ La versió de la Bíblia Catalana Interconfessional no recull la distinció entre els tres animals, es limita a agrupar-los en dos grups: “infestat de serps verinoses i d'escorpins.” Aquest fet evita el problema i provoca manca d'informació. En canvi, la versió castellana de Reina Valera (1960) distingeix “de serpientes ardientes, y de escorpiones, y de sed.”

¹¹ Especifica “els llavis secs es marceixen per una set ardent” que, clarament, provoca la mort.

Després de Nicandre seran molts més els autors que citaran aquesta serp per destacar-ne la seva habilitat letífera, com ara Isidor,¹² Solí¹³ i Lucà.¹⁴ Aquest mateix descriu els efectes terrorífics de les serps del desert de Líbia. Al llibre novè, el poeta llatí descriu el pas de les tropes de Cató per aquest desert quan s'enfronten a un exèrcit de serps monstruoses. A aquesta obra la *dipsas* se cita fins a cinc vegades i fins a trenta la terra dels libis.

En segon lloc, trobem un error de transcripció, que Krzyszczuk i Morta (241) intenten resoldre. Aquests intenten demostrar que el traductor es va allunyar de la versió hebrea original i va confondre's amb la traducció grega, ja que Jeroni, allí on es llegeix δῖψα, va interpretar δῖψάς. Per tant, va introduir la serp *dipsas* al lloc on probablement hi pertanyia la terra seca o la set. Sobre les paraules gregues, la primera correspon a la set, probablement provocada per un territori sec (el desert); en canvi, la segona és aquesta serp verinosa.

A l'autor del tractat mèdic li interessa la part toxicològica del contingut, centrada en la set extrema i per tant, converteix un passatge bíblic on el protagonista és el desert en una reflexió mèdica sobre la deshidratació extrema. La primera opció és buscar un sinònim, la *situla*, que en realitat significa “poal, galleda o cubell”, que funciona com a recipient per a contenir aigua i descriu que és sorda i que mata de set abans de sentir i causar dolor. Probablement va copiar l'obra de Bartolomeu l'Anglès.¹⁵ Aquest passatge ens indica que el verí d'aquesta serp provoca una set tan extrema que la víctima perd el control en ser mossegada i finalment, mor de set.

2.5. Els efectes de la serp ardent

Nombres 21, 6-9

[6] Quam ob rem misit Dominus in populum ignitos serpentes, ad quorum plagas et mortes plurimorum, [7] venerunt ad Moysen, atque dixerunt: Peccavimus, quia locuti sumus contra Dominum et te ora ut tollat a nobis serpentes. Oravitque Moyses pro populo, [8] et locutus est Dominus ad eum Fac serpentem aeneum, et pone eum pro signo qui percussus aspexerit eum, vivet. [9] Fecit ergo Moyses serpentem aeneum, et posuit eum pro signo quem cum percussi aspicerent, sanabantur.

De venenis f. 93rb-93va

Serpentes qui perleguntur libro *Numeri* dicuntur igniti nimium ac veloces ut scintille, vel quod vulneratum inflammando veneno infebriant tumorem et ruborem igneum letalem.

La serp que crema també és present al Llibre dels Nombres. Aquestes serps havien matat molts ciutadans d'Israel, que van a buscar Moisès perquè demanés al Senyor que

¹² Cf. Isid. *Etim.* XII 4, 13: “Dipsas, genus aspidis, qui Latine situla dicitur, quia quem momorderit siti perit”; cf. Isid. *Etim.* XII 4, 32: “Dipsas serpens tantae exiguitatis fertur ut cum calcatur, non videatur. Cuius venenum ante extinguit quam sentiatur, ut facies praeveniente morte nec tristitiam induat morituri.”

¹³ Cf. Solí, XXVII, 31: “plures diversaeque aspidum species, verum dispares effectus ad nocendum: dipsas siti interficit.”

¹⁴ Cf. Lucà *De bello civili sive Pharsalia* IX, 738-860: descripció d'una mort dramàtica a causa de la serp *dipsas*. Versos rellevants IX, 753-754: “accessit morti Libye, fatigue minorem / famam dipsas habet terris adiuta perustis.”

¹⁵ Cf. Bart. Angl. *De animalibus*, XVIII, 9: “aspidis diverse sunt species et habent dispares effectus ad nocendum scilicet δῖψάς, qui Latine situla dicitur, quia quem momorderit siti interimit et occidit.”

els allunyés d'elles, tot i saber que havien comès pecats contra Déu. Moisès hi accedí i el Senyor els indicà que havien de construir una escultura de la serp ardent perquè, qui hagués estat picat, quan la mirés, se salvés. Així mateix, Moisès va fer edificar una serp de metall i quan alguna serp els mossegava, podien curar-se molt senzillament, a partir de l'observació de l'escultura. Al *De venenis* es detalla que aquestes serps són ardents i també veloces, tant com les espurnes i que el seu verí provoca un enrogiment igni letal. La versió de Viciano (193-194) reflexiona al voltant d'aquesta serp, anomenada “serp d'aram” i relaciona la simbologia amb altres versets de la Bíblia:

Els Pares de l'Església del segle II presenten la serp d'aram de Nm 21,4-9 com un «símbol» (σύμβολον) o «figura» (τύπος), és a dir, una prefiguració de la creu de Jesús en continuïtat amb l'Evangelí de Joan (Jn 3,14). El guariment de la malaltia mortal causada pel verí de les serps prefigurà la salvació del gènere humà — alliberament del pecat i de la mort— que Jesús va obrar en morir a la creu; la força guaridora de la serp d'aram preanuncia el poder salvífic de la creu.

2.6. El respecte per la serp ardent

Deuteronomi 8, 15

et ductor tuus fuit in solitudine magna
atque terribili, in qua erat serpens flatu
adurens

De venenis f. 93va

Quod Spiritus Sanctus non aperuit
super VIII *Deuteronomii* de serpente flatu
adurente in deserto, ego aperire nequeo.

El següent text és la continuació de l'anterior en el *De venenis*. No obstant això, s'ha presentat per separat per tal de diferenciar les dues referències bíbliques. Mentre que el passatge precedent se centrava en la serp *dipsas*, aquest posa el focus en la serp que cremava amb l'alè, la *serpens flatu adurens*.

El passatge destaca especialment per l'ús emfatitzat de la primera persona del singular (*ego*), que s'ha d'interpretar com un gest de respecte espiritual i acadèmic. L'autor es declara obertament sotmès a l'autoritat divina en reconèixer la seva incapacitat per explicar allò que l'Esperit Sant ha determinat al Deuteronomi. Per tant, la gràcia divina pren un paper principal mentre que el pensament humà està subjecte i resta en un segon pla. Destaca també la prudència de l'autor, ja que no clarifica o defineix la naturalesa d'aquest tipus de serp.

Aquest text és molt útil per entendre que la medicina i la religió anaven lligades i la primera estava subjugada a la segona, atès que no volia revelar res per pròpia voluntat sinó que sempre se cenyia a la voluntat divina i al llibre sagrat.

2.7. El monstre Leviatan

Isaïes 27,1

In die illa visitabit Dominus in gladio
suo duro, et grandi, et forti, super
Leviathan, serpentem vectem, et super
Leviathan, serpentem tortuosum, et
occidet cetum qui in mari est.

Sant Jeroni, Comentari a Isaïes 27,1

Leviathan interpretatur additamentum
eorum sive adversarius, significat

De venenis f. 93va

Ieronimus super *Ysaïam*: Leviathan, id
est, additamenta eorum vel adversarium.
Draco fatur, ut super *Psalmum* CIII, esse
piscem in aquis; reperta in terram, volare
in aere. Dicitur in *Floribus sanctorum*,
ipsum serpentem aquatilem velocissimum
dirigere spacio longo stercus suum contra
ipsum persequentes, ut spiculum exurens

diabolum [...] Ferunt enim, quia draco in aquis natat, ut piscis, in terra repit, in aere volat.

Salm 104 (103), 26¹⁷

[25] Hoc mare magnum et spatiosum manibus; illic reptilia quorum non est numerus, animalia pusilla cum magnis.
[26] illic naves pertransibunt, Leviathan, quem formasti ad ludendum cum eo.

ut ignis quicquid tetigerit; ex quo imago fuit generatus Tarasca, fortissimus, medius animal et medius anguis.”¹⁶

El Leviatan (de l'hebreu לִוְיָטָן, “cargolat”) és una bèstia bíblica d'un gran poder, de vegades descrita com un drac i altres com una serp marina,¹⁸ sovint identificada amb Satanàs. El monstre és mencionat en cinc ocasions¹⁹ al llarg de l'Antic Testament, resultant els més extensos els capítols 40 i 41 del Llibre de Job, on es descriu de forma més acurada.

En el comentari de Sant Jeroni (Sophronius Eusebius Hieronymus, s. IV) sobre el passatge del profeta Isaïes, es diu que aquest monstre és l'adversari de Déu i fins i tot és considerat el diable. Fins i tot posseeix la capacitat de moure's en els tres medis: nedant pel mar, arrossegant-se per terra i volant per l'aire.

En concordança amb el comentari a Isaïes també se cita al *De venenis* el Salm 104 (103), on es fa una identificació de l'animal com a ésser marí. En el vers anterior²⁰ els animals marins són els protagonistes, ja que s'hi belluguen des dels més petits fins als més grans, incloent el Leviatan.

Una tercera referència a aquest animal citada al *De venenis* es troba al *Flos sanctorum*,²¹ una col·lecció de textos medievals on es descriu la vida dels sants. Tanmateix, hi ha un error d'identificació ja que no es tracta del Leviatan sinó del Bonnacon²² o Bonasus, que és una criatura llegendària descrita com un toro amb banyes i la cresta d'un cavall que Plini el Vell ja havia descrit. Sobre aquest monstre es diu que

¹⁶ Versió editada de: “[...] esse in piscem in aquis reperte [...]”

¹⁷ En algunes versions és al Salm 103 (102), 26, a causa de la distinció entre la versió hebrea i la grecollatina.

¹⁸ Cf. Isid. *Etim.* VIII 11,27: “Leviathan, id est, serpens de aquis, quia in huius saeculi mari volubili versatur astutia. Leviathan autem interpretatur additamentum eorum.”

¹⁹ Cf. Isaïes 27,1 / Salms 74,14 / Salms 104 (103),26 / Llibre de Job 3,8 / Llibre de Job 40,25 i 41,1-24.

²⁰ Cf. Salm 104 (103), 25: “Hoc mare magnum et spatiosum manibus; illic reptilia quorum non est numerus, animalia pusilla cum magnis.”

²¹ Macías (419): “En un bosque situado en las proximidades del Ródano entre Arlés y Aviñón había por aquel tiempo un dragón cuyo cuerpo más grueso que el de un buey y más largo que el de un caballo, era una mezcla de animal terrestre y de pez; sus costados estaban provistos de corazas y su boca de dientes cortantes como espadas y afilados como cuernos. Esta fiera descomunal a veces salía de la selva, se sumergía en el río, volcaba las embarcaciones y mataba a cuantos en ellas navegaban. Teníase por cierto que el espantoso monstruo había sido engendrado por Leviatán (que es una serpiente acuática ferocísima) y por una fiera llamada *onaco* u *onagro*, especie de asno salvaje propio de la región de Galacia, y que desde este país asiático había venido nadando por el mar hasta el Ródano, y llegado a través del susodicho río al lugar donde entonces se encontraba. Decíase también que este dragón, si se sentía acosado, lanzaba sus propios excrementos contra sus perseguidores en tanta abundancia que podía dejar cubierta con sus heces una superficie de una yugada; y con tanta fuerza y velocidad como la que lleva la flecha al salir del arco; y tan calientes que quemaban como el fuego y reducían a cenizas cualquier cosa que fuera alcanzada por ellos. [...] Hasta entonces la zona aquella en que el monstruo se escondía, por lo sombrío y tenebroso del paraje, llamábase Nerluc, que quiere decir lago negro; pero a partir de la captura y muerte del dragón, al que la gente de signaba con el nombre de Tarascón, en recuerdo de la desaparecida fiera comenzó a llamar Taras cón a lo que antes había llamado Nerluc.” También es pot consultar De la Vega (158r).

²² Cf. Plini el Vell, *Hist. Nat.* 8, 16: “tradunt in Paenonia feram quae bonasus vocetur, equina iuba, cetera tauro similem, cornibus ita in se flexis, ut non sint utilia pugnae. quapropter fuga sibi auxiliari reddentem in ea fimum, interdum et trium iugerum longitudine, cuius contactus sequentes ut ignis aliquis amburat.”

com que les banyes eren inútils per a defensar-se, aquest animal expulsava els seus excrements en grans quantitats a qui el perseguien fent que, el contacte d'aquests, fos com una espècie de foc i els cremava.

A l'obra mèdica s'afegeix que, a partir de la imatge del Leviatan, va ser engendrada la Tarasca, figura mitològica en forma de drac, avui dia molt coneguda dins l'imaginari popular català i provençal.

2.8. Les sirenes

Isaïes 13, 21-22

[21] Sed requiescent ibi bestiae, et replebuntur domus eorum draconibus, et habitabunt ibi struthiones, et pilosi saltabunt ibi; [22] et respondebunt ibi ululae in aedibus ejus, et sirenes in delubris voluptatis.

Sant Jeroni, Comentari a Isaïes 13, 21-22

Sirenae autem *thennim* vocantur, quas nos aut *daemones*, aut monstra quaedam, vel certe dracones magnos interpretabimur, qui cristati sunt et volantes.

De venenis, f. 93va

Sirena, ut fertur in *De proprietatibus rerum*, revera sunt serpentes alati in Arabia velociores equis, necantes antequam doleat. [...] Asseruntur *super Ysaïam* fore animalia seu serpentes cristati ac alati.²³

Les sirenes són éssers mitològics que al llarg de la història han anat canviant de forma. A l'Antiguitat es concebien com a éssers en part ocell en part dona; però, en la Septuaginta²⁴, traducció grega i en la Vulgata, traducció llatina, s'hi distingeixen versions diferents que Sant Jeroni compilà per fer més ampli i rigurós el seu comentari. Per a ell, les sirenes eren dracs voladors amb plomes, que representaven l'engany i eren éssers més aviat menyspreables, no reals, sinó metafòrics, endimoniats i habitants de llocs desèrtics o abandonats, desolats. En aquest cas, el profeta anuncia la desolació del territori de Babilònia i descriu que aquests éssers, juntament amb altres criatures, habitaran aquests llocs.

En la mateixa línia, Angelini,²⁵ en un estudi dedicat als dimonis en les obres del judaisme hel·lenístic, afirma que:

these texts invoke the so-called “ruin landscape”, which in prophetic texts is often used to describe cities that have been abandoned by humans and replaced by a new

²³ Cf. *De proprietatibus rerum*, ed. 1480 (567): “Sirenae vocantur, quae plus currunt quam equi, et dicuntur volare, quorum virus tantum est, ut ante mors quam dolor sentiatur.”

²⁴ Septuaginta (Isaïes 13, 21-22), per tal de confirmar la presència del mot “sirena”: (21) καὶ ἀναπαύσονται ἐκεῖ θηρία / καὶ ἐμπλησθήσονται αἱ οἰκίαι ἡγού / καὶ ἀναπαύσονται ἐκεῖ σειρήνες / καὶ δαιμόνια ἐκεῖ ὀρχήσονται / (22) καὶ ὄνοκένταυροι ἐκεῖ κατοικήσουσιν / καὶ νοσοποιήσουσιν ἐχῖνοι ἐν τοῖς οἴκοις / αὐτῶν· ταχὺ ἔρχεται καὶ οὐ χρονεῖ.

²⁵ Angelini (58): “Elsewhere in the LXX of Isaiah we find the second major context of usage of δαιμόνια (b); namely, in the oracles against the nations (Isa 13–36), specifically those against Babylon and Edom. In Isa 13,21 δαιμόνια translates the word שׁוֹר, “goat”, and in 34,14 it may correspond to שׁוֹר, a difficult word denoting the inhabitants of ruins and deserts. There wild animals will rest, and the houses will be full of noise. Down their sirens will rest, and δαιμόνια will dance there (Isa 13,21); And δαιμόνια will meet donkey-centaurs and they will cry one towards the other, there donkey-centaurs will lay, as they will find their rest (Isa 34,14).”

population of wild animals. [...] None of these creatures has an exact equivalent in the Hebrew text.

Heyman²⁶ reflexiona sobre el passatge i resumeix molt clarament les traduccions i concepcions d'aquests animals. Algunes de les versions contemplen que aquestes bèsties de les illes que udolen com les hienes també són les sirenes (*hihim*). Altres paraules que van traduir-se per sirenes són *tannim*, d'origen també hebreu i que designen monstres marins o xacals, generalment de derivació demoníaca i *benot ya'anah* (filles de l'estridència).

A banda d'aquestes propostes, s'identifiquen diversos animals –com ara gats, mussols, estruços, sàtirs, hienes i xancals– que poden servir com a sinònims de sirenes o bé les descripcions dels quals no s'allunyen gaire de l'imaginari d'aquests éssers. Tal com hem assenyalat, al llarg del temps, aquestes figures han estat associades a criatures ben diverses.

López explica molt resumidament i clara la problemàtica. També assenyalava l'evolució de la denominació d'aquests éssers:

Jerónimo las interpretó en su comentario como una especie de grandes dragones, crestados y voladores; y por “dracones” tradujo el resto de sirenas de la Septuaginta, que también pasaron a “dragones” en Scío y Torres Amat, siempre en compañía de “avestruces” como epítome de la ruina y la desolación (Isaías 34:13 y 43:20, Jeremías 50:39, Miqueas 1:8 y Job 30:29). Las biblias modernas suelen traducir en todos esos lugares «chacales»: se interpreta ahora que la palabra hebrea *tanim* es el plural de *tan*, “chacal”, y no debe leerse *tanin*, “monstruo marino” o “dragón”.

Bartolomeu l'Anglès en el seu *De proprietatibus rerum* va dedicar un capítol a descriure aquests éssers, ajudant-se d'altres fonts, com la d'Hug,²⁷ Papias²⁸ o Isidor.²⁹ En aquesta descripció es troba un testimoni que coincideix amb el que conservem al *De venenis* i que prova la importància de l'autoritat religiosa: “autem super Ysaïam XIII dicit sirene sunt serpentes cristati et alati.”

És plausible que el nostre metge no consultés directament el comentari de Sant Jeroni, sinó que utilitzés l'obra de Bartolomeu l'Anglès com a font d'autoritat suficient per

²⁶ Heyman (82): “Looking at the Jerome’s commentary on Isaiah, one gets the impression that the translator invites us to share his semantic considerations. Jerome opens his entry on Isaiah 13,20-22 with a description of the desolated and dilapidated town, where no Arab, Saracen or shepherd tents lie, because it is now inhabited by beasts that leap across the ruined walls. Then follows a detailed list of the Hebrew beasts in Latin transcription and translation, with an exhaustive explanation. Jerome was probably better as a Christian translator in suiting Latin terms to the moral lesson of Isaiah’s prophecy than as a zoologist. The beasts of the desert (*siim*) remind him vaguely of demons or phantasms. The houses are filled with dragons, replacing the Hebrew owls (*ohim*), which clamour and make a noise. By the same token, the hairy dancing beasts have turned into satyrs, the flat-faced men, who belong to some demonic species. For *hihim* (the *iyim* in Hebrew), those island beasts that yowl like jackals, Jerome gave screech owls, accompanied by jumping onocentaurs (i.e., ass-centaurs). Our sirens designate the snivelling *thennim* (*tannim* in Hebrew, i.e., jackals, metaphorically designating scoundrels), also of demonic or monstrous derivation. Jerome goes on to describe them as big, plumed flying dragons (which follows the recurrent use of dragons in other translations and texts). The depopulated town, once so powerful (apparently signifying superbia), had become a deserted wasteland, where only a multitude of demonic and mythological beasts’ dares enter.”

²⁷ *De proprietatibus rerum*, ed. 1480 (567): “Sirena sirena vel sirene dicitur monstrum marinum quod dulcedine sui cantus trahit nautas ad periculum, unde dicitur a sirene quod est tractus, ut dicit Hugo.”

²⁸ id. “Papias autem dicit sirenes unt dracones magni volantes et cristati ut quidam putant.”

²⁹ id. “Ysidorus autem libro XX ubi agit de portentis dicit sic: sirenes tria finguntur fuisse ex parte virgines et ex parte volucres unguas et alas habentes quarum una voce altera tibia tertia lira canebat.”

introduir la citació. Tanmateix, també és possible, tenint en compte que prèviament ens ha demostrat dominar un altre comentari de Sant Jeroni, que hagués corroborat la font i el text original.³⁰

2.9. La musaranya

Levític 11, 29-30

[29] Haec quoque inter polluta reputabuntur de his quae moventur in terra, mustela et mus et crocodilus, singula juxta genus suum, [30] mygale, et chamaeleon, et stellio, et lacerta, et talpa.

De venenis f. 93vb

Mugali seu *halhale*, animal pusillum simile muri, gulosum atque rapax; animal fingens se mansuetum cum quis ei appropinquat, sed mordens infundit illico venenum, ut dicitur supra *Leviticum*; infert dolores fortes ac torsiones.³¹

El Levític és un llibre similar a un manual d'instruccions sobre qüestions de convivència, especialment amb aspectes sagrats. Els levites eren la tribu encarregada del culte. En el capítol onze s'estableixen les lleis sobre la dieta i es determinen els animals que són purs (poden menjar-se) i els impurs (no aptes per al consum). La classificació dels animals distingeix entre els terrestres, els aquàtics, els ocells, els insectes i els animals que s'arrosseguen. En aquests últims s'hi troba el nostre: es consideren impures la mostela, la rata, les diverses varietats de llargardaix; la musaranya, la salamandra, la sargantana, el dragó i el camaleó. En canvi, al *De venenis* no només es limita a nombrar-los en una llista sinó que en descriu un d'ells: la musaranya (<*mus araneus*). El seu nom llatí prové, al seu torn, del grec μυγαλή, que es conforma a partir de μῦς (ratolí) i γαλήη (mostela). Al Levític l'animal és dolent per al consum i al *De venenis* és molt més: és un animal perillós i verinós. Altres autoritats com Roger Bacon també van descriure aquest animal.³²

D'altra banda, cal estudiar el terme *halhale*. Probablement es tracta d'un sinònim de l'animal, tot i que estem cercant d'identificar-ne l'etimologia àrab. Existeix una altra hipòtesi, de menor pes i probablement errònia, que suggereix que podria fer referència a un verí habitual. Aquesta teoria es fonamenta en la creença que la musaranya enverina a partir d'aquest tipus de verí.³³

2.10. Els quatre animals d'Agur: el *saphan* o *lepus*

Proverbis 30, 26

[24] Quatuor sunt minima terrae, et ipsa sunt sapientiora sapientibus [25] formicae, populus infirmus, qui praeparat in messe cibum sibi; [26] lepusculus, plebs invalida, qui collocat in petra cubile suum; [27] regem locusta non habet, et egreditur universa per turmas suas; [28]

De venenis f. 93vb

Saphan ebraice; equinocum est erinacius, per quo *saphan* translatum est. XXX *Parabolarum*: "lepusculus", diminutum de *lepus*. Secundum Hugonem, *lepusculus* tamen esibilem.

³⁰ Per saber-ne més: Frojmovic; Janowski (459); López; López, Pakis (126).

³¹ Versió editada de: "[...] rapax alias fingens [...]."

³² Nolan; Hirsch (63): "mygale est dolosum rapax ingluviosum, sic habetur in glosa Levitici undecimo."

³³ Johnson; Meniński, Richardson (1398): "halhal, mortal poison or venom." "Halhala, poison."; Chen (109) trad. del xinès: "quan les persones estan afligides pel verí halāhala (halāhala- / halāhalešu), o han ingerit un verí mortal, s'ha de prendre aquest remei amb aigua freda, i el verí es neutralitzarà immediatament."

stellio manibus nititur, et moratur in
aedibus regis.

Proverbis és un dels llibres sapiencials del cristianisme dins de l'Antic Testament compost per diferents sentències sobretot morals i religioses. Una d'elles és la d'Agur, on es contempla la saviesa divina (grandesa de Deu) i la petitesa humana a partir de quatre versos on es destaquen les qualitats de quatre animals. Agur és un personatge poc conegut i, a més, passa força desapercebut dins de l'obra ja que tan sols apareix en una ocasió. En els versos 24-28, Agur pronuncia una lliçó on defensa que la saviesa no depèn de la mida o de la força bruta sinó que recau en la capacitat d'adaptació i comportament de l'humà, a partir de les formigues, els damans, les llagostes i la sargantana o dragó. D'aquests, el segon animal és mencionat al *De venenis* de forma molt breu i s'identifica amb diferents animals, com ara els conills, els teixons, les fagines o martes, fins i totes les marmotes i els eriçons. El tractat mèdic relaciona el terme original hebreu *saphan* amb un eriçó, ja que encaixa per la seva descripció: presenta les mides i té tendència a amagar-se en forats. Al comentari de Sant Jeroni es va traduir *saphan* com *lepusculus*, "llebreta" o "conillet".

2.11. Betsabé i Úries

2 Samuel 11, 3

Misit ergo rex, et requisivit quae esset mulier. Nuntiatumque est ei quod ipsa esset Bethsabée filia Eliam, uxor Uriae Hethaei.

De venenis f. 96ra

[...] cum succo plantaginis quo emathites in coce fuerat fricatus comperi conferre valde in Petro Cellerarii Daroce editori huius contra mictum sanguinis cum persequeretur ut Urias ab amonitis Bersabee.³⁴

Antidotarium (incunable) p. 105

Persequeretur ut urinas ab amonicis bersabee de roce³⁵

Betsabé fou l'esposa d'Úries l'hitita, amb qui el rei David va cometre adulteri després de veure-la banyar-se en un bany de purificació.³⁶ Betsabé quedà embarassada i per tal de tapar el pecat, el rei David envià a primera línia de batalla Úries, posant-lo en perill fins que la tribu semita dels ammonites, actual capital de Jordània el van matar. Aquest primer fill va morir als pocs dies de néixer com a càstig per haver comès adulteri.³⁷ Tanmateix, un temps després, units Betsabé i David, van tenir un altre fill, Salomó.

Aquest passatge resulta singular per diferents motius. En primer lloc, l'autor no esmenta cap referència bíblica concreta, sinó que es limita a al·ludir dos personatges bíblics. Hem optat per seleccionar el passatge que pertany al segon llibre de Samuel, atès que es dona informació sobre Betsabé. Cal tenir en compte que la importància no recau en ells sinó en les qualitats del mineral hematites, pedra de color vermell com la sang. Plini advertia³⁸ que detenia les pèrdues i era molt beneficiosa contra les hemorràgies,

³⁴ Versió editada de: "valde in Petro Cellerarii editori huius contra mictum sanguinis cum persequeretur ut Urias ab amonicis bersabee daroce."

³⁵ Vernia (105).

³⁶ La llei jueva establí que una dona esdevenia impura durant el seu període menstrual. Al Levític 15,19-24 s'explica el procés de purificació.

³⁷ 2 Samuel 12,15-18.

³⁸ Cf. Plini el Vell, *Hist. Nat.* 36, 25, 129: "ibi et haematites magnes sanguinei coloris sanguinemque reddens, si teratur, sed et crocum in adtrahendo ferro non eadem haematiti natura quae magneti." També a 36, 37, 144-145: "haematites invenitur in metallis, ustus minii colorem imitatur, uritur ut Phrygius, sed non

segurament devia de ser útil per al bany de la reina. A aquells que vomitaven sang, se'ls administrava suc de magrana, mentre que el *De venenis* el suc era de plantatge.

En segon lloc, s'esmenta l'editor de l'obra, Pedro Cellerario, un aspecte fonamental per a l'estudi de la mateixa, perquè permet plantejar l'opció que les notes textuais serien d'Arnau. Probablement Cellerario era de Daroca i va voler afegir el nom de la seva població al final del paràgraf. Per aquest motiu, en la nostra edició l'hem situat després del nom de l'editor. A més, l'edició impresa conté una anotació decisiva. L'editor ens informa que a l'*Antidotarium* -una obra estretament lligada al *De venenis* i que probablement comparteix les mateixes problemàtiques en la qüestió de la datació i l'autoria-, es diu: "illud *Antidotarium* fuit Petri Cellerarii et non Arnaldi".³⁹

3. Reflexions finals

El *De venenis* es perfila no només com un tractat mèdic de caràcter pràctic sinó que presenta una autèntica varietat de coneixements sobre el món natural a partir de l'autoritat de textos sagrats i la tradició clàssica. L'obra és un testimoni de la importància de la Bíblia no tan sols com un referent teològic sinó també com una font d'informació sobre la naturalesa i els seus perills més immediats.

Un dels aspectes més reveladors d'aquest estudi ha estat la constatació de la interrelació entre el món natural i l'imaginari. La serp en particular esdevé l'eix vertebrador del discurs sobre la toxicitat en moltes de les citacions bíbliques del tractat, especialment en les primeres. L'animal destaca per la seva astúcia arquetípica (Gènesi 3,1), passant per la metàfora del basilisc i la malignitat o destrucció dels ous dels escurçons abans de néixer, que simbolitza la insídia dels verins amagats (Isaïes 59,5), fins a la forma d'atacar amb la traïdoria de la serp de Dan, la cerastes o serp banyuda (Gènesi 49,17). L'autor articula la perillositat del desert invocant l'aparició conjunta de tres tipus: la que crema, l'escurçó i la que mata provocant set (Deuteronomi 8,15 i Nombres 21,6-9).

Més enllà d'aquest rèptil, destaquen altres bèsties per la seva perillositat. El Leviatan s'erigeix com un monstre perillós que encarna l'amenaça d'allò que escapa al control humà (Isaïes 27,1 i Salm 103 (104), 26), mentre que animals quotidians com la musaranya (Levític 11, 29-30) o la llebre (Proverbis 30,26) són analitzats per exemplificar la taxonomia d'allò que és pur o perillós per al consum i fins i tot nociu. Finalment, es mencionen les sirenes, que habiten en llocs desolats i que completen una bona llista de bestiar mitològic (Isaïes 13,22).

En conclusió, una de les riqueses textuais del *De venenis* rau en la capacitat de l'autor per integrar el seu propi coneixement amb el de les autoritats científiques i religioses del seu temps. Tant si l'autor va consultar les fonts directament com si va recórrer a autoritats interposades, el resultat és una obra on cada passatge esdevé un nou material de coneixement.

---

restinguitur vino adulteratum haematiten discernunt venae rubentes et friabilis natura oculis cruore suffusis mire convenit. Sistit mulierum profluvia potus bibunt et qui sanguinem reiecerunt cum suco punico mali et in vesicae vitiis efficax bibitur et in vino contra serpentium ictus."

³⁹ McVaugh (1995:78).

Obres citades

A. Fonts primàries

Clàssiques

- Isidor. *Etimologías*, ed. Oroz, Jose; Marcos, Manuel-A. Biblioteca de autores cristianos, Madrid, 2004. <https://11nq.com/7daif33>
- Lucà. *Bellum civile sive Pharsalia*, ed. A. E. Housman, Oxford, 1926. https://www.fh-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost01/Lucan/luc_bc09.html
- Nicandre de Colofó. *The poems and poetical fragments*, A.S.F. Gow and A.F. Scholfield, Nicander. Cambridge: Cambridge University Press, 1953: 28-92. <http://stephanus.tlg.uci.edu/sire.ub.edu/Iris/Cite?0022:001:17796>
- Plini el Vell. *Naturalis historia*. Anglès i llatí. Heinemann, Londres, 1967.
- Solí. *De mirabilibus mundi*. Mommsen, 1895. <https://www.thelatinlibrary.com/solinus5.html>

Manuscrites

- Villanova, Arnaldus de (autoria dubtosa). *De venenis*. Múnic: Bayerische Staatsbibliothek, CLM 7576. f. 87ra-96vb.

Impreses

- L'Anglès, Bartolomeu. *Tractatus de proprietatibus rerum, editus a Fr. Bartholomeo Glanville, Anglico, Ordinis fratrum minorum*. Impressus per Nicolaus Pistoris de Bensheym et Marcum Reinhardi de Argentina socios. Lió: 1480. <https://short.do/J9I1O9>
- De la Vega, Pedro (trad.). *Flos Sanctorum*. Díaz, Fernando (imp.): de Cisneros, Francisco (ed.) Sevilla: 1580. <https://bndigital.bne.es/bd/card?oid=0000135169&site=bdh>
- De Vilanova, Arnau (autoria dubtosa), *Antidotarium*. Spindeler, Nicolau (impr.) Biblioteca de l'Abadia de Montserrat. Incunables. Montserrat: 1495. <https://bivaldi.gva.es/va/consulta/registro.cmd?control=CCPB000107813-5>
- De Vilanova, Arnau (autoria dubtosa), *Hec sunt opera Arnaldi de Villanova que in hoc volumine continentur, De venenis* ff. 258r-264v. Fradin, François (ed.) Lió: 1504. https://db.narpan.net/cerca_arnau.php?imp=245
- Halberstatensis, Haymo. "Commentaria in Isaiam." En J. P. Migne (ed.), *Patrologia Latina* (Vol. 116). París: 1852. <https://artflsrv04.uchicago.edu/philologic4.7/PLD/navigate/5475/2/6/23>

Bíblia

- Associació Bíblica de Catalunya. Bíblia Catalana Interconfessional (2008). <https://www.bci.cat/biblia>
- Sociedad Bíblica de España. Biblia Reina-Valera 1960 (2020). <https://www.biblia.es/biblia-online.php>
<https://www.biblija.net/biblija.cgi?set=16&id38=1&l=ca&q1=1>
- Douay-Rheims Bible. The Holy Bible, Douay-Rheims Version (2020). <https://www.drbo.org/lvb/>

B. Estudis

- Angelini, Anna. “Δαίμονες and Demons in Hellenistic Judaism: Continuities and Transformations.” En H. M. Patmore & J. Lössl eds. *Demons in early Judaism and Christianity: Characters and Characteristics*. Brill, 2022, n. 113. 54–73.
https://doi.org/10.1163/9789004518148_004
- Chen, Ming. “On the Cultural Origins and Developments of the “Halāhala Poison” in Medical Books along the Silk Road”. *Journal of East China Normal University (Philosophy and Social Sciences)*, 54(3) 2022: 107-122.
<https://xbzs.ecnu.edu.cn/EN/10.16382/j.cnki.1000-5579.2022.03.011>
- Frojmovic, Eva. “The Siren’s Seed.” *Images*, 16:1 (2023) 109-128.
https://www.researchgate.net/publication/375072212_The_Siren's_Seed
- Heyman, Avital. “Sirens Chanting in AuvergneVelay: A Story of Exegetical Pilgrimage on the Via Podiensis” *Ad Limina* 4 (2013), 69-115. <https://goo.su/1G7oyzW>
- Janowski, Bernd. “Jackals” en Van der Toorn, Karel; Van der Horst, Pieter Willem eds. *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Leiden: Eerdmans, 1998. 459.
<https://goo.su/OU7F8>
- Johnson, Francis; Meniński, Franciszek; Richardson, John. *A Dictionary, Persian, Arabic, and English*. London-Toronto, ed. W. H. Allen and Company, 1852.
<https://goo.su/pc2fA>
- Krzyszczuk, Łukasz; Morta, Krzysztof. “The question of St. Jerome’s translation ex Hebraica veritate in the example of Deut. 8:15.” *Philologia Classica*, 16 (2) (2021): 241–261. <https://doi.org/10.21638/spbu20.2021.207>
- López, Juan Gabriel. “Biblia y traducción (36): «Y cantarán las sirenas en aquellos lugares»” *El Trujamán. Revista diaria de Traducción* (2012).
https://cvc.cervantes.es/trujaman/anteriores/agosto_12/02082012.htm
- López, Juan Gabriel; Pakis, Valentine A. “Contextual Duplicity and Textual Variation: The Siren and Onocentaur in the Physiologus Tradition,” *Mediaevistik* 23 (2010): 115–185. <https://www.jstor.org/stable/pdf/42587769.pdf>
- Macías, Fray José Manuel. *La leyenda dorada, I. Santiago de la Vorágine*. Madrid: Alianza Editorial, 1982. <https://goo.su/aVakWF>
- McVaugh, Michael. “Two Texts, One Problem: The authorship of the *Antidotarium* and *De venenis* attributed to Arnau de Vilanova.” *Arxiu de Textos Catalans Antics* 14 (1995): 75-94. <https://raco.cat/index.php/ArxiuTextos/article/view/5341>
- . “Arnau de Vilanova in Naples” a Pantone ed. *Arnaldo da Villanova e la Sicilia*, Palerm: Officina di Studi Medievali, 2017. 77-88.
- Mensa, Jaume. *Les raons d’un anunci apocalíptic. La polèmica escatològica entre Arnau de Vilanova i els filòsofs i teòlegs professionals (1297-1305): anàlisi dels arguments i de les argumentacions*. Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya, 1998.
- Morta, Krzysztof. “Pałac oddechem wąż (“serpens flatu adurens”) św. Hieronima.” *Vox Patrum* 87 (2023): 295–312. <https://doi.org/10.31743/vp.15621>
- Nolan, Edmond; Hirsch, Samuel Abraham. *The Greek Grammar of Roger Bacon and a fragment of his hebrew grammar*. Cambridge: University Press, 1902.
<https://goo.su/ifWx4>
- Paniagua, Juan Antonio. “En torno a la problemática del ‘corpus’ científico arnaldiano.” a Perarnau ed. *Actes de la I Trobada Internacional d'Estudis sobre Arnau de Vilanova II*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1995. 14-15.
<https://raco.cat/index.php/ArxiuTextos/article/view/5336>
- Šedinová, Hana (2015) “Rejsek nebo hranostaj? Nový význam Aristotelova termínu “mygalé” ve středověku.” *Listy filologické / Folia philologica* 138 (1-2) (2015): 119-146. <https://www.jstor.org/stable/24623200>

- Vernia, Pedro. *Antidotario. Arnau de Vilanova*. València: Ajuntament de València, 1994.
https://db.narpan.net/cerca_arnau.php?bib=8571
- Viciano, Albert. “La serp d’aram (Nm 21,4-9) en els Pares de l’Església del segle II i en Orígenes.” *Scripta Biblica*, 15 (2015): 173-96.
<https://raco.cat/index.php/ScriptaBiblica/article/view/301855>
- Ziegler, Joseph. *Medicine and religion, c. 1300: the case of Arnau de Vilanova*. Oxford: Clarendon Press, Oxford University Press, 1998.
<https://archive.org/details/medicinereligion0000zieg/mode/2up>